

19. Memorandum of Conversation, by Mr. Murray M. Wise of the Division of Caribbean and Central American Affairs. Foreign relations of the United States, 1946, the American republics. – Vol. XI. – URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1946v11/d924> (Date accessed 15.02.2016).
20. Palmer A. Black American Soldiers in Trinidad, 1942 – 1944: Wartime Politics in a Colonial Society. / A. Palmer. // The Journal of Imperial and Commonwealth History. – Vol. 14. – 1986. – N. 3. – P. 203 – 218.
21. Palmer A. Rum and Coca Cola: The United States in the British Caribbean 1940 – 1945 / A. Palmer // The Americas. – Vol. 43. – No. 4. – (Apr., 1987). – P. 441 – 451.
22. Parker J. C. Brother's Keeper: The United States, Race, and Empire in the British Caribbean, 1937 – 1962. / J. C. Parker. – New York: Oxford University Press, 2008. – 264 p.
23. Rothermund D. The Routledge Companion to Decolonisation. / D. Rothermund. – Routledge, 2006. – 360 p. (Routledge Companions to History)
24. Stockdal F. The Work of the Caribbean Commission. / F. Stockdal // International Affairs. – Vol. 23. – No. 2. – (Apr., 1947). – P. 213 – 220.
25. Taussig C. W. A Four-Power Program in the Caribbean / C. W. Taussig // Foreign Affairs. – Vol. 24. – No. 4. – (Jul., 1946). – P. 699 – 710.
26. The Caribbean Commission // International Organization. – Vol. 1. – No. 1. – (Feb., 1947). – P. 155 – 156.
27. The Department of State Bulletin 1942: Jan-Jun. – URL: <http://www.mocavo.com/The-Department-of-State-Bulletin-1942-Jan-Jun/574031/217#217> (Date accessed 15.02.2016).
28. The United States and Decolonization. Power and Freedom. [Ed. by D. Ryan, V. Pungong]. – L.: Palgrave Macmillan UK, 2000. – 247 p.
29. Weston S. B. The Caribbean: Laboratory for Colonial Policy. / S. B. Weston // The Antioch Review. – Vol. 4. – No. 3. – (Autumn, 1944). – P. 370 – 382.

УДК 94:323 (437)

Олександр Субот

ПРОЦЕС ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНО-ПАРТІЙНОГО АПАРАТУ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ У 1953 – 1968 РР. ТА УЧАСТЬ У НЬОМУ А. НОВОТНОГО

Матеріал статті присвячений проблемі розвитку Чехословаччини в період від смерті К. Готвальда до Празької весни. Здійснюється короткий аналіз реабілітаційних процесів, що були пов'язані з початком «відлиги» в СРСР, вивчаються причини повільності змін в ідеології та практиці чехословацького комунізму цього періоду. Розглядається вплив Радянського Союзу на зміни у політичному та соціокультурному житті ЧСР, а також на процеси, що відбувались у державно-партійному апараті. Дається коротка характеристика першого секретаря ЦК КПЧ, а з 1957 р. президента ЧСР А. Новотного та аналізується залежність політичних процесів у країні від його діяльності на цих посадах. Досліджуються прояви політичної кризи в ЧССР, логічним наслідком якої стала спроба лібералізації суспільного життя у 1968 р.

Ключові слова: політична боротьба, криза суспільно-політичного життя, сфабриковані процеси, реабілітація, Празька весна, лібералізація.

Матеріал статті присвячений проблемі розвитку Чехословакиї в період від смерті К. Готвальда до Празької весни. Осуществляется краткий анализ реабилитационных процессов, которые были связаны с началом «оттепели» в СССР, изучаются причины медлительности изменений в идеологии и практике чехословацкого коммунизма этого периода. Рассматривается влияние Советского Союза на изменения в политической и социокультурной жизни ЧСР, а также на процессы, которые происходили в государственно-партийном аппарате. Дается краткая характеристика первого секретаря ЦК КПЧ, а с 1957 г. президента ЧСР А. Новотного и анализируется зависимость политических процессов в стране от его деятельности на этих должностях. Исследуются проявления политического кризиса в ЧССР, логическим следствием которого стала попытка либерализации общественной жизни в 1968.

Ключевые слова: политическая борьба, кризис общественно-политической жизни, сфабрикованные процессы, реабилитация, Пражская весна, либерализация.

Material of the article deals with the development of Czechoslovakia in the period from death C. Gottwald to the Prague Spring. Done a brief analysis of rehabilitation processes that were associated with the beginning of the "thaw" in the Soviet Union, study the causes slowness of changes in the ideology and practice of Czechoslovak communism that period. Investigated the influence of the Soviet Union to the changes in the political and socio-cultural life of Czechoslovakia, and the processes that took place in the state and party apparatus. Analyzes the impact of the first secretary of the CC KPCH A. Novotny on political processes in the country. We give a brief description of the First Secretary of the CPC, and from 1957 President of Czechoslovakia A. Novotny and analyzed the dependence of political processes in the country from its activities in these positions. Studied the manifestations of political crisis in Czechoslovakia, which was the logical consequence of the liberalization attempt of public life in 1968.

Resume. Development of the Czechoslovak state in 1953 – 1968 was contradictory and ambiguous. In the Eastern European system of socialism (USSR, Hungary, Poland) there has been a certain breakdown related to the destruction of Stalinism and its debunking from the side of the party-state elite. However, the following trends were present not in all countries of the socialist system, on the contrary, the regime became even stricter and more aggressive in some of the

states. One of them was Czechoslovakia, whose leadership still sought to control society using Stalinist methods. The leader and organizer of the totalitarian regime in Czechoslovakia during this period was the first secretary of the CC CPC, and since 1957 president of Czechoslovakia Antonin Novotny.

The purpose of this article is to study processes that took place on the upper level of the authorities system in Czechoslovakia during the transition from Stalinism to reformist communism. Considerable attention is paid to the analysis of participation of A. Novotny in the political life of the country of this period, the reasons that contributed to the arrival of A. Novotny on the top of the powerful Olympus in the political system of communist Czechoslovakia, and research factors that led to his political downfall.

Chronological scope of the work covering the period 1953 – 1968 years - from the moment of Gottwald's death and coming to power of A. Novotny till the "Prague Spring."

This problem was studied indirectly (in the context of other problems) by Ukrainian (R. Postolovsky, S. Vidniansky, S. Motruk, Yu Tereshko), Russian (V. Mar'ina, T. Volokitina, G. Murashko), Czech and Slovak (K. Kaplan, J. Rathaj, M. Barnovskyy) and Western (S. Talbot) researchers. Also a lot of valuable material is contained in the memoirs of direct participants of that events - H. Hodos, O. Shyk, Z. Mlynarzh.

This publication can be useful for historians - Slavists, postgraduates, students, all those who are interested in the problems of modern history.

Keywords: political struggle, the crisis of social and political life, fabricated processes, rehabilitation, Prague Spring, the liberalization.

Розвиток Чехословацької держави у 1953 – 1968 рр. був суперечливим і неоднозначним. У східноєвропейській системі соціалізму (в СРСР, Угорщині, Польщі) намітився певний злам, пов'язаний з руйнуванням сталінізму та його розвінчанням з боку партійно-державної верхівки. Втім, не у всіх країнах соціалістичної системи відчувались такі тенденції, навпаки, в окремих державах, режим ставав ще жорсткішим і агресивнішим. Однією з них була Чехословаччина, керівництво якої й надалі прагнуло керувати суспільством за допомогою сталінських методів. Лідером і організатором тоталітарного режиму у Чехословаччині у цей період був перший секретар ЦК КПЧ, а з 1957 року президент ЧСР Антонін Новотний.

Метою даної статті є вивчення процесів, що відбувалися на верхніх щабелях владної системи ЧСР у період переходу від сталінізму до реформістського комунізму. Значна увага надається аналізу участі А. Новотного у політичному житті держави цього періоду, причин, що сприяли приходу А. Новотного на вершину владного олімпу в політичній системі комуністичної Чехословаччини, і дослідженню факторів, що призвели до його політичного падіння.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період 1953 – 1968 рр. – від моменту смерті Готвальда та приходу до влади А. Новотного до початку «Празької весни».

Історіографія. Праці українських дослідників, присвячені даній проблемі, можна поділити на дві окремі групи. Першу з них складають загальні праці, зміст яких охоплює не тільки чеську та словацьку історії, а й історії інших західно- та південнослов'янських народів. Серед них можна виділити навчальні посібники «Історія західних та південних слов'ян» під ред. П.С.Пугача¹ та «Історія південних і західних слов'ян», авторами якого є А. Черній та В. Черній².

Другу групу складають власне наукові публікації чехословацької історії: С. Мортук «З історії дисидентського руху в Чехословаччині», Р. Постоловського «Проблеми чехословацької демократії та її традиції в чеській, словацькій та зарубіжній історіографії», Ю. Терешка «Словацьке питання у політичному житті Чехословаччини другої половини 40-60-их років ХХ століття»³ С. Віднянського, Є. Пугача, І. Вовканича та інших.

Багато дослідницького матеріалу з даної проблеми міститься у наукових і публіцистичних працях чеських авторів. Серед них варто відмітити спогади активних учасників «Празької весни» економіста О. Шика та комуністичного ідеолога, а потім дисидента З. Млинаржа⁴. Також мають неабияку цінність наукові праці К. Каплана⁵ М. Барновського⁶, І. Моравеца⁷ та інших чеських та словацьких дослідників.

Окреме місце у вивченні даного питання займає західна історіографія. Зокрема, цікавою є публікація «The Last Testament, tr. and ed.» американського ученого і журналіста С. Телбота, що містить спогади Генерального секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, котрий мав великий безпосередній вплив на А. Новотного⁸. Також чимало цінного матеріалу міститься у монографії угорського дисидента Г. Ходоса «Shauprozesse. Stalinistische Säuberungen in Osteuropa 1948 – 1954», видана ним у Німеччині⁹. Зазначені роботи правдиво і неупереджено описують події, що мали місце у чеській та словацькій історії 50 – 60-их рр. ХХ ст.

Зробили свій внесок у дослідження політичних процесів у Чехословаччині даного періоду і російські вчені – В. Мар'їна, Т. Волокітіна, Г. Мурашко, І. Поп, що видали двотомну працю «Чехия и Словакия в ХХ веке», матеріал якої здебільшого ґрунтується на документах чеських і радянських архівів¹⁰.

Частина матеріалу зібраного при проведенні даного дослідження, міститься у періодичних виданнях. Зокрема, серед них можна виділити статтю відомого російського публіциста Д. Травіна «Чехословакия: «изм» с человеческим лицом. Пражская весна», опубліковану в журналі «Звезда»¹¹.

Після несподіваної смерті К. Готвальда, що помер 14 березня 1953 р., через 9 днів після Й. Сталіна, в лавах керівництва КПЧ, серед колишніх соратників покійного, розпочались пошуки того, хто міг би змінити його на постах лідера партії та глави держави. Ситуація в Чехословаччині була близькою до тієї, що склалася в Радянському Союзі. В обох державах на той час харизматичного лідера не було, і, як наслідок, тимчасово відбувся перехід до колегіальної системи керівництва. Хоча А. Новотний вважав, що особу лідера мають вказати

з Кремля, заявляючи, «що у зв'язку зі смертю тов. Готвальда, ЦК КПЧ потребує допомоги з боку ЦК КПК», у Москві йшла власна боротьба за владу і їй було не до чехословацьких справ. Тому, у зв'язку з рекомендаціями ЦК КПЧ Національні збори обрали на пост президента країни А. Запотоцького, прем'єр-міністром став В. Широкий, пост першого секретаря партії дістався А. Новотному. Посада голови партії була ліквідована. Таким чином, як вважає М. Барновський, у вересні 1953 р. залишалось відкритим питання «хто буде першим серед рівних в колективному управлінні», котре попервах погано орієнтувалося в перегрупованні сил у московській верхівці КПК¹².

Значний вплив на подальші події відіграла економічна криза, пов'язана по-перше з невдалою грошовою реформою, яка скоротила реальні заощадження та доходи не тільки заможних а й малозабезпечених верств населення, по-друге, непомірними темпами колективізації чеського та словацького села. В умовах економічної кризи, яка охопила, насамперед, села та невеликі містечка, А. Запотоцький узав курс на обмеження кількості колективних господарств – єдиних сільськогосподарських кооперативів (ЄСГК). Президентом фактично було оголошено про можливість виходу селян з кооперативів за власними бажанням. Таке рішення дало свої результати. Так, наприклад, тільки у Прешовському краї протягом літа 1953 р. припинили свою діяльність 193 з 288 кооперативів¹³.

Населення позитивно сприйняло «новий курс» А. Запотоцького, популярність президента зростала. Це означало, що партійне і державне ядро у складі А. Запотоцького, В. Широкого та А. Новотного виявлялось дедалі хиткішим. У ньому намітилось відкрите протистояння А. Запотоцького та В. Широкого, який після смерті К. Готвальда дедалі більше зближувався з президентом з одного боку, та А. Новотним з іншого. Ідеологічних розбіжностей між усіма представниками «трійці» не було, йшлося лише про жорстку боротьбу за владу в партії та країні. Вирішальну роль у результатах цього протистояння відіграли, як практично завжди це бувало у країнах соцтабору, не внутрішні події, а відносини з Кремлем. В даній ситуації це були, зокрема, зв'язки між М. Хрущовим та А. Новотним, якого лідер Радянської держави вважав «своєю» людиною. Радянське керівництво, налякане берлінським повстанням, після якого найбільшою турботою стало забезпечення стабільності в державах-сателітах, не мало заперечень проти спадкоємців Готвальда. Воно дозволило Новотному продовжувати сталінський курс, з єдиним коригуванням – припинити вихвалання Й. Сталіна. У своїх мемуарах Хрущов писав: «Коли я довідався про підвищення Новотного (призначення його на посаду Першого Секретаря), він був, власне кажучи мені не відомий... Коли я познайомився з ним ближче, він мені дуже сподобався. Дотепер я вважаю його достойним, стійким комуністом, відданим справі робітничого класу»¹⁴.

У внутрішньопартійній боротьбі за владу Новотний скористався двома тактичними хитами свого опонента – припинити колективізацію і розбудувати уже створені ЄСГК, і, головне, намаганням посилити значення посади президента у державі, применшуючи при цьому роль партійного керівництва. Усвідомивши, що такі способи реалізації політики «нового курсу» А. Запотоцького навряд чи сподобаються Кремлю, Новотний вирішив перейти в наступ, звернувшись по підтримку до ЦК КПК.

6 – 8 квітня чеська делегація у складі А. Запотоцького, В. Широкого, А. Новотного, Я. Доланського та А. Чепічки прибула на вимогу ЦК КПК до Москви. М. Хрущов, Г. Маленков та А. Мікоян жорстко розкритикували методи роботи А. Запотоцького, йому було вказано на те, що він створює культ президента і не підкоряється керівництву партії. А. Запотоцький прийняв критику, розуміючи, що його і так хиткі позиції у Кремлі, ще більше ослабли. З цього часу, як вказує М. Барновський, «зірка Новотного стала сіяти все яскравіше, а Запотоцького, навпаки, згасла»¹⁵.

Відтепер А. Новотний стає фактичним державно-партійним лідером. А. Запотоцький і В. Широкий зберегли свої посади і авторитет у партії, але будь-які їхні рішення з цього часу вимагали погодження і контролю з боку першого секретаря КПК. Формально лідером держави А. Новотний став у 1957 році, коли після смерті Запотоцького його було обрано президентом.

Пленумом Центрального Комітету партії 21 березня 1953 р. керував уже А. Новотний. З цього моменту, як зазначає О. Шик, саме він несе відповідальність за усю діяльність держави в політичній, економічній і культурній сферах ЧСР, зокрема на його совісті усі наступні політичні переслідування і вироки. В грудні того ж року Центральний комітет завершив розпочату ще за К. Готвальда кампанію проти так званого буржуазного націоналізму, передусім у Словаччині. В квітні 1954 р. відбувся суд над «словацькими буржуазними націоналістами» – Густавом Гусаком, Лацо Новомеським, Іваном Хорватом, Ладіславом Голдошею, Даніелем Окалімом). Г. Гусак, який відмовився визнавати себе винним, і підписати усі протоколи допитів, був засуджений до довічного ув'язнення, решта «словацьких буржуазних націоналістів» отримали тривалі терміни ув'язнення – від 10 до 22 років. В 1954 р. проходили також процеси над М. Швермовою, що був пов'язаний зі «справою Сланського», а також над групою економістів, до якої входили Й. Гольдман, П. Ейлер, Е. Оутрата та ін. М. Швермова та Й. Гольдман отримали довічне ув'язнення, решта – тривалі строки.

У грудні 1953 року органи держбезпеки ЧСР насильно вивезли із Австрії визначного в минулому діяча соціал-демократичної партії Б. Лаушмана. В другій половині 1954 р. відбулися процеси по справі так званого «центру соціал-демократії» і його філій на місцях. Десятки людей були звинувачені в тому, що буцімто перебували на службі іноземних держав і засуджені за зраду батьківщині. Процес над Лаушманом відбувся у 1957 р., його засудили до 17 років позбавлення волі і він помер у в'язниці¹⁶.

Тож «відлига», що охопила суспільства більшості країн соцтабору у Чехословаччині практично не відчувалася. А. Новотний, А. Запотоцький, А. Чепічка, В. Копецький, К. Бацилек зберегли курс терору. Вони хотіли й змогли зупинити хвилю часткової лібералізації з Москви по тій простій причині, що особисто були глибоко замішані в підготовці й проведенні сфабрикованих політичних процесів¹⁷.

Все це було просто приголомшливим: після того як А. Новотний та інші члени ЦК КПЧ, вже знали про жакливі справи Л. Берії і безпосередній участі його підлеглих в організації процесів у країнах «народної демократії»; після того, як у більшості країн розпочалася реабілітація більшості несправедливо засуджених людей – Політбюро ЦК КПЧ під керівництвом А. Новотного ухвалило рішення про страту О. Заводського і про засудження великої кількості людей до тривалих термінів ув'язнення¹⁸.

Під тиском постраждалих політв'язнів, а також в під впливом політичних змін, що відбувалися в СРСР, в січні 1955 р в ЧСР створили комісію, що повинна була перевірити судові справи, котрі провадилися після 1948 року. Керівництво комісією було доручено міністру внутрішніх справ Рудольфу Бараку. Діяльність комісії швидше нагадувала фарс, адже здебільшого до її складу входили люди, які самі фабрикували ці процеси, у тому числі й Р. Барак. Будь-які висновки комісії переглядалися потім Політбюро. Левова частка судових рішень була визнана справедливою, вказувалося лише на окремі огріхи у веденні слідства. Лише в окремих випадках пропонувалося скоротити строки ув'язнення. Політбюро ж, вивчаючи рішення комісії, майже завжди визнавало вину жертв, нерідко це робив і сам А. Новотний. Р. Барак був слухняним виконавцем усіх цих незаконних акцій, оскільки й сам, будучи міністром внутрішніх справ, був причетним до застосування жорстких поліцейських методів, за допомогою яких вибивалися свідчення і визнання вини на процесах, що відбувалися після 1953 року. Втім, і сам Р. Барак, пізніше потрапив «під колеса» репресій, коли встав поперек шляху А. Новотному¹⁹. Загалом, за час роботи комісії Р. Барака, вона розглянула 6978 судових справ, із яких до перегляду було визначено тільки 263. В 213 випадках суди визнали покарання неадекватним, і тільки в 50 випадках визнали винесені вироки несправедливими.

Отож, партійна верхівка КПЧ, і зокрема, А. Новотний, з метою збереження й посилення влади в державі саботували курс ревізії політичних процесів 1945 – 1953 рр., започаткований Москвою. Жертви політичного терору, що вижили, повільно випускалися з в'язниць, у яких вони залишалися ще протягом тривалого часу після смерті Й. Сталіна, а комісії по перегляду вироків перебували під постійним тиском убивць, які прагнули не допустити реабілітації своїх жертв. Ще у вересні 1957 р. страта Р. Сланського була визнана «виправданою» і тим самим цинічно зробила його самого відповідальним за власну долю. Щоправда, в 1963 р. із Р. Сланського та інших засуджених по цій справі зняли обвинувачення, але все одно оголосили їх винними у "політичних та ідеологічних помилках". Повна реабілітація відбулася тільки після усунення А. Новотного від влади у квітні 1968 р.²⁰

Таким чином, незважаючи на позитивні зрушення, що відбулось у внутрішній політиці інших соціалістичних країн – Польщі, Угорщині й самому СРСР, консервативне партійне керівництво на чолі з А. Новотним, й надалі дотримувалося сталінської моделі розвитку соціалізму з її незначним коригуванням. У порівнянні з угорськими та польськими подіями восени 1956 р., які загрожували існуванню соціально-політичної системи радянського типу, чехословацькі представники стали найдогматичнішим крилом радянського блоку. Кілька разів КПЧ навіть пропонувала СРСР військову допомогу у радянській інтервенції до Угорщини²¹.

На політичний розвиток країни міг вплинути XX з'їзд КПРС, що прийняв ряд несподіваних рішень. Серед найважливіших з них можна згадати рішення про можливість мирного співіснування держав з різними політичними устроями, про повернення до відкинутої на початку 50-х рр. формули «національного шляху до соціалізму», і, особливо, про розвінчання культу Сталіна та злочинів сталінського режиму.

Два пленуми ЦК КПЧ, що відбулися у березні та квітні 1956 р. оцінили рішення XX з'їзду КПРС як творчий шлях розвитку марксизму-ленінізму і вивчали можливості його застосування в чехословацьких умовах²². В цілому були засуджені окремі методи сталінської моделі диктатури пролетаріату, зокрема, надто високі темпи колективізації, теорія загострення класової боротьби в період переходу від капіталізму до соціалізму, хоча стверджувалося, що вона продовжується, тільки соціальна база реакції звужується, окремі «неправильні» методи ведення слідства. В зв'язку з останнім було заарештовано начальника слідчого відділу Б. Доубека і його заступника В. Когоутека. Всю відповідальність за сфабриковані процеси поклали на Р. Сланського і деяких співробітників органів державної безпеки, що «вийшли з під контролю колективного органу партії».

Окремим питанням було розвінчання «культу особи» К. Готвальда. Так, В. Копецький один із творців «культу особи» К. Готвальда стверджував, що той припустився кількох незначних помилок в результаті інтриг Р. Сланського. Більш критичним був Ю. Дюріш, який вважав, що К. Готвальд після 1948 року своїм впливом «обмежував колективність керівництва». Втім, обидва вони погоджувались, що його не можна порівнювати зі Сталіним²³. Отже, в керівництві КПЧ явно помітною була тенденція звести відповідальність К. Готвальда за «деформації» марксистської доктрини до мінімуму.

Таким чином, очікуваної «відлиги», яку приніс в радянське суспільство XX з'їзд КПРС, в Чехословаччині не сталося. Незважаючи на деякі пом'якшення режиму Новотного протягом 1956 року, що сталися під тиском народних мас (зокрема, студентства, інтелігенції, церкви), керівництво КПЧ на чолі з А. Новотним, послідовно продовжувало втілювати в життя близьку до сталінської модель розвитку соціалізму.

Особливо це було помітно в контексті бурхливих подій, що відбулися в Угорщині та Польщі восени 1956 року. З самого початку чеське керівництво, як і радянське, засудило демократичні перетворення в цих країнах і надало безпосередню допомогу СРСР у придушенні «контрреволюційного путчу», як назвав угорські події А. Новотний. Недарма, Хрущов заявив, що не випадково заворушення пройшли в Угорщині та Польщі, а не в ЧСР²⁴, оскільки у цій країні тоталітарний режим не давав ніяких шансів пробитися паросткам демократії, проводячи політику «твердої руки». Ті чеські та словацькі громадяни, що висловлювали незадоволення діями КПЧ, щодо подій в Угорщині, зазнавали переслідувань.

Розвиток ЧСР, як пише М. Барновський, йшов у зворотному напрямку. Комуністичне керівництво фактично було господарем становища, контролювало хід подій, здійснювало заходи, спрямовані на консолідацію суспільства»²⁵.

Події в сусідніх країнах чехословацька влада вирішила використати так, щоб остаточно загасити імпульси, дані XX з'їздом КПРС. Генеральна лінія на побудову соціалізму, визначена X з'їздом КПЧ, визнавалася правильною. Консервативні неосталіністські сили в країні лише зміцнили свої позиції.

Чим же можна пояснити таку позицію ЦК КПЧ і особисто А. Новотного щодо програми розвитку країни, що навіть під час кризи світового соціалізму ґрунтувалася на засадах сталінізму? По-перше, сліпою вірою Новотного у найвищу цінність ідеології: для лідера партії ідеологія і система, яка її визначала, стояли вище особистих принципів. І А. Новотний всупереч зовнішнім чинникам, не поспішав відходити від чітко визначеної К. Готвальдом лінії КПЧ. Друга причина також виходить з особистих рис характеру Новотного. Будучи людиною від природи несміливою, він панічно боявся, що раптом йому доведеться відповідати за усі злочини режиму, до яких безпосередньо, особливо після досягнення верхівки влади у державі, був причетний і він. Тому майже за весь час правління М. С. Хрущова, лідер КПЧ, будучи фактично його ставлеником, більшою мірою відмовлявся від доктрини розвитку соціалізму, визначеної радянським керівництвом у період «відлиги».

До кінця 50-х років позиції Новотного у партійному керівництві не були настільки міцними, щоб звалити вину за політичний терор на когось іншого. Проте на початку 60-х рр. ситуація вже виглядала дещо інакше. Двох відомих діячів готвальдовського керівництва – А. Запотоцького та В. Копецького вже не було в живих. Р. Барака, що намагався використати причетність А. Новотного до організації політичних процесів, останній за підтримки Хрущова посадив за ґрати. На їх місце в Політбюро прийшли «свої» люди – Й. Гендріх, Д. Кольдер, М. Худік, близьким до А. Новотного в секретаріаті був В. Коуцький, підтримував його і міністр внутрішніх справ Л. Штроугал. Отже, в керівництві КПЧ розташування сил змінилася не на користь тих, хто ніс особисту відповідальність за політичні процеси 50-их рр. Саме тому А. Новотний міг дозволити собі провести більш послідовно реабілітацію невинних жертв репресій, вже реально вважаючи, що це не тільки не зашкодить, а й серйозно зміцнить його позиції. В 1963 р. ці плани були втілені в життя. Він звалив вину на останніх трьох діячів ери Готвальда, що залишились у керівництві – В. Широкого, К. Бацилека і Б. Келлера, а Президіум ЦК поповнив новими людьми – А. Дубчеком, Й. Ленартом, М. Вацуликом²⁶.

Таким чином, А. Новотний досяг вершини влади після ліквідації готвальдовсько-сталінської групи. Тепер він мав своє Політбюро не з тих людей, що піднесли його на трон, а з осіб, що завдячували своїм сходженням А. Новотному²⁷. Ситуація в керівництві КПЧ стала схожою на те співвідношення сил, якого досягнув Хрущов після усунення колишнього сталінського оточення – В. Молотова, М. Булганіна, Л. Кагановича, Г. Маленкова. Під тиском громадськості відбулись заходи з реабілітації жертв терору 40-х – 50-х рр. Так, зокрема, 10 квітня 1963 року було реабілітовано опального словацького «буржуазного націоналіста» Г. Гусака²⁸.

Відтак, вже за декілька років до «Празької весни» новотновське керівництво КПЧ складалося із осіб, що в більшості своїй розуміли необхідність реформ і змін для подальшого розвитку Чехословаччини. Ситуація в економіці країни ставала дедалі гіршою: вона почала відставати від інших держав соцтабору у науково-технічному прогресі, занепадало село. Необхідність у проведенні реформ розумів, напевно, і сам А. Новотний. Коли він упевнився, що йому вдалося не тільки зберегти, але й зміцнити своє становище на хрущовській ідеологічній та політичній платформі, він почав відверто сповідувати цю «віру». Але звернення А. Новотного до «хрущовської віри» відбулося надто пізно, оскільки у 1964 році сам М. Хрущов був усунутий від влади²⁹. Новотний і його керівництво зробило на той момент те, що було важко уявити – вони виступили проти методів, з допомогою яких Л. Брежнев провів антихрущовський переворот.

Отже, з 1964 року склалась парадоксальна ситуація: за А. Новотного, котрого всі вважали маріонеткою Москви, в КПЧ, уряді і у всьому чехословацькому суспільстві стала набирати обертів відверта критика сталінізму, в той час як Л. Брежнев і його оточення дедалі більше від неї відмовлялися, реставруючи окремі елементи сталінізму. В результаті між А. Новотним і московським керівництвом стали поглиблюватись внутрішні невидимі протиріччя.

Намагання зберегти владу у А. Новотного знову стало домінувати над прихильністю до хрущовських ідей. Після XIII з'їзду КПЧ (травень – червень 1966 року), що прийняв програму побудови «загальнонародної держави», консервативна верхівка КПЧ на чолі з першим секретарем почала після з'їзду гальмувати паростки демократичного руху. Управління економікою знову почало здійснюватись централізовано, посилюлись утиски профспілок, молодіжних і громадських організацій. З кінця 1996 року в партійних газетах залунала критика щодо вільнодумців – письменників, учених, громадських діячів, які радо зустріли демократичні зміни в країні, усіляко підтримуючи їх.

Така політика консерваторів на чолі з А. Новотним наштовхнулася у Політбюро ЦК КПЧ на опір молодих реформаторів, які бачили неминучість і необхідність змін у країні.

Останньою краплею, що підірвала авторитет Новотного стало ігнорування позицій словацьких комуністів, і нехтування інтересами словацького народу узагалі. Словацькі комуністи, у тому числі й члени ЦК КПЧ схилилися до підтримки свого лідера – О. Дубчека.

Вирішальним став жовтневий пленум ЦК КПЧ 1967 року, на якому йшлося про роль партії у розвитку суспільства. На ньому вперше О. Дубчек заговорив про необхідність збільшення повноважень словацьких партій і державних органів влади, про некомпетентне й волюнтаристське втручання КПЧ у справи Словаччини. У відповідь А. Новотний звинуватив його в захисті лише вузьконаціональних інтересів, і що він не проводить політики КПЧ у Словаччині. Це загострило ситуацію, налаштувало проти А. Новотного не лише словацьких

комуністів, але й більшість ЦК КПЧ. Отже «словацьке питання» стало детонатором, що призвело до відставки А. Новотного й початку «Празької весни»³⁰.

Намагаючись врятувати ситуацію, А. Новотний зініціював приїзд до Праги Л. Брежнєва 8 грудня 1967 р., намагаючись заручитися підтримкою останнього у боротьбі проти партійної опозиції. Втім, як відомо, Л. Брежнєв недолюблявав А. Новотного, вважаючи що його непослідовна політика була причиною економічних труднощів у Чехословаччині. Напевно, він також не зміг пробачити А. Новотному і деяких сумнівів, висловлених у 1964 році відносно форми звільнення М. Хрущова з усіх найвищих постів³¹. Як би там не було, провівши 18 годин у дискусіях з членами вищого керівництва КПЧ, зокрема, А. Новотним, Ї. Гендріхом, О. Дубчеком і Я. Доланським, Л. Брежнєв повернувся до Москви, сказавши «Чиніть, як вважаєте за потрібне»³².

Доля Новотного була вирішена. 5 січня 1968 року на пленумі ЦК КПЧ його було звільнено з поста першого секретаря партії.

Таким чином, на перший погляд, виявляється парадоксальним те, що неабияка гнучкість, як риса характеру Новотного, що допомогла йому здобути найвищі державні пости у 1950-их рр., перетворившись на надмірну непослідовність, привела до його падіння на початку 1968 року. Пояснення цьому феномену дає відомий сучасний російський дослідник і журналіст Б. Травін, який доводить що цьому сприяли і суб'єктивні чинники, пов'язані з особистими рисами чеського лідера, і об'єктивні. Зокрема, він вважає, що А. Новотний виявився прагматиком, який зумів у максимально можливому ступені пристосувати комуністичну систему для задоволення своїх особистих потреб і потреб найближчого партійного оточення. Лідер чеських комуністів робив все можливе для політичного виживання системи. Звичайно, стати провідником реформаторських ідей можна тільки в тому випадку, якщо саме суспільство прагне до здійснення змін. А чехословацьке суспільство до цього дійсно прагнуло.

Таким чином, для А. Новотного більш прагматично було не перешкоджати здійсненню неминучих змін, ніж, за прикладом К. Готвальда, розгортати черговий цикл репресій. Тому, хоч при режимі А. Новотного інтелігенція час від часу піддавалася переслідуванням, подібні кампанії виявлялися нетривалими. Все це якісним образом відрізнялося від радянської практики. Але, звичайно, того ступеня свободи, що забезпечував, наприклад, режим Яноша Кадара в Угорщині, у Чехословаччині за Новотного не знали³³. Тому у вирішальний момент, коли чеське суспільство потребувало негайних кардинальних змін, коли «плід» демократизації визрів остаточно, консервативна верхівка КПЧ на чолі з А. Новотним змушена був поступитися керівним місцем у партії й державі більш ліберальним комуністам – О. Дубчеку, О. Черніку, Д. Кольдеру, О. Шіку та іншим, для яких демократизація суспільства вартувала більше, ніж збереження існуючої системи.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що розвиток Чехословацької держави у 1953 – 1968 неабияк залежав від рішень лідера КПЧ А. Новотного, які в свою чергу виходили з особистих якостей характеру та світогляду останнього. До таких можна віднести малоосвіченість, прагматизм, консерватизм, природну гнучкість, сліпу віру в ідеали марксизму, страх перед відповідальністю за власні вчинки.

Іншою обставиною, що спричинила специфіку розвитку країни в даний період є залежність внутрішньої і зовнішньої політики Чехословаччини від СРСР, що зумовлювалось не тільки тим, що усі країни соцтабору були, по-суті, сателітами Радянського Союзу, а й особистими зв'язками А. Новотного з радянським лідером Хрущовим. Політичні процеси в ЧСР були схожими на ті, що відбувались в Радянській державі, але відбувались з певним «запізненням» на 2 – 3 роки. Коригування політичної системи Чехословаччини відбувалось більш повільно ніж у Польщі чи, особливо, Угорщині, у яких спроба трансформувати політичний устрій призвела до кривавих подій 1956 р. Це свідчило про те, що важелі управління суспільством з боку чехословацьких комуністів були доволі міцними. Як це не звучить парадоксально, оновлена на початку 1968 р. керівна верхівка, зберігаючи в основному, сталінську модель управління, повільно, без різких рухів, переобладнувала політичне життя в державі, не перешкоджала поступовій лібералізації більшості сфер суспільного життя, сприяла зменшенню політичної цензури.

Втім, основною причиною краху А. Новотного все ж стала перебільшена віра у сталінські догми, намагання втілити їх у життя, що не відповідало духові часу наприкінці 1960-их рр. Країна потребувала реформ, особливо у економічній сфері, що переживала глибоку кризу ще з кінця 50-их рр. А. Новотний виступив проти них і виявився безсилим проти натиску реформаторів та громадськості.

Відтак, режим монополії КПЧ, що стримував розвиток Чехословацької держави і суспільства у 1953-1968 рр. був неоднозначним: хитким і непослідовним, несміливим і разом з тим жорстким, антинародним, у якому дисгармонійними були спроби проведення демократичних перетворень. Партійна комуністична диктатура була такою ж суперечливою, як і особистість її організатора та чільника – Антоніна Новотного.

¹С. П. Пугач, С. Ю. Страшнюк, Р. М. Постоловський. Історія західних та південних слов'ян: XX століття: Навч. посібник / Євген Пугач, Сергій Страшнюк, Руслан Постоловський. – Харків.: Око, 1998. – 462 с.

²Черній А. І., Черній В. А. Історія південних і західних слов'ян/ Альберт Черній, Валерій Черній – Рівне: Волинські обереги, 1999.

³Терешко Ю. Словацьке питання у політичному житті Чехословаччини другої половини 40-60-их років XX століття //Етнічна історія народів Європи: 36. Наукових праць. – Секція І. Теоретичні проблеми етнології /Ред.: колегія І. Курас/ Юрій Терешко// К.: Видавничий центр київського університету. 1999. – с. 74-79

⁴Мльнарж З. Мороз ударил из Кремля /Зденек Мльнарж – М.: «Республика», 1992. – 287 с.

⁵Kaplan K. Nekrvavá revoluce/ Karel Kaplan. – Praha, 1993.

⁶Barnovský M. Prva vlna destalinizace a Slovensko (1953 – 1957)/ Michal Barnovský. – Brno. 2002.

⁷Moravec J. Ceskoslovensko krize – rok 1967 // Ceskoslovensko roku 1968 / Pud red. V. Kural\ Jiří Moravec. – Praha; Parta, 1993

⁸Talbot Strobe. Khrushchev Remembers: The Last Testament, tr. and ed./ Strobe Talbot. – Boston: Little, Brown, 1974.

⁹Hodos Georg. H. Shauprozesse. Stalinistische Säuberungen in Osteuropa 1948 – 1954 / Georg Hermann Hodos – Berlin, Aufbau-Verlag, 2001. – 404 s.

- ¹⁰ Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории: в 2 кн./ (отв. Ред. Марьяна В. В.) / Валентина Марьяна – М.: «Наука», 2005 – XX век в документах и исследованиях. Кн. 2 – 558 с.
- ¹¹ Травин Д. Чехословакия: «изм» с человеческим лицом. Пражская весна/ Дмитрик Травин// «Звезда» 2004, №7.
- ¹² Barnovský M. Prvá vlna destalinizace a Slovensko (1953 – 1957) / Michal Barnovský – Brno. 2002., s. 17.
- ¹³ Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории: в 2 кн./ (отв. Ред. Марьяна В. В.) / Валентина Марьяна – М.: «Наука», 2005 – XX век в документах и исследованиях. Кн. 2 – 558 с., с. 141.
- ¹⁴ Talbott Strobe. Khrushchev Remembers: The Last Testament, tr. and ed./ Strobe Talbott. – Boston: Little, Brown, 1974, s. 369.
- ¹⁵ Barnovský M. Prvá vlna destalinizace a Slovensko (1953 – 1957) / Michal Barnovský – Brno. 2002, s. 124.
- ¹⁶ Kaplan K. Něktrvá revoluce/ Karel Kaplan. – Praha, 1993, s. 284-290.
- ¹⁷ Hodos Georg H. Shauprozesse. Stalinistische Säuberungen in Osteuropa 1948 – 1954 / Georg Hermann Hodos – Berlin, Aufbau-Verlag, 2001. – 404 s., s.201.
- ¹⁸ Шик. О. Весеннее возрождение – иллюзии и действительность / Ота Шик – М.: 1991, с. 75.
- ¹⁹ Там же, с. 76.
- ²⁰ Hodos Georg H. Shauprozesse. Stalinistische Säuberungen in Osteuropa 1948 – 1954 / Georg Hermann Hodos – Berlin, Aufbau-Verlag, 2001. – 404 s., s.368.
- ²¹ Rataj J., Houda P. Československo v proměnách komunistického režimu./Jan Rataj, Přemysl Houda – Praha: Oeconomica, 2010, 456 s., s. 160.
- ²² Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории: в 2 кн./ (отв. Ред. Марьяна В. В.) / Валентина Марьяна – М.: «Наука», 2005 – XX век в документах и исследованиях. Кн. 2 – 558 с., с. 146.
- ²³ Barnovský M. Prvá vlna destalinizace a Slovensko (1953 – 1957) / Michal Barnovský – Brno. 2002., s.61-62.
- ²⁴ Ryhlik J. Češi a Slováci ve 20 století/ Jiří Ryhlik., s. 32-34.
- ²⁵ Barnovský M. Prvá vlna destalinizace a Slovensko (1953 – 1957) / Michal Barnovský – Brno. 2002, s. 101.
- ²⁶ Млынарж З. Мороз ударил из Кремля /Зденек Млынарж – М.: «Республика», 1992. – 287 с., с. 74.
- ²⁷ Там же, с. 75.
- ²⁸ Терешко Ю. Словацьке питання у політичному житті Чехословаччини другої половини 40-60-их років XX століття //Етнічна історія народів Європи: Зб. Наукових праць. – Секція І. Теоретичні проблеми етнології /Ред. колегія І. Курас/ Юрій Терешко// К.: Видавничий центр ківського університету. 1999. – с. 77.
- ²⁹ Млынарж З. Мороз ударил из Кремля /Зденек Млынарж – М.: «Республика», 1992. – 287 с., с. 76.
- ³⁰ Kaplan K. Něktrvá revoluce/ Karel Kaplan. – Praha, 1993, s. 22.
- ³¹ Шик. О. Весеннее возрождение – иллюзии и действительность / Ота Шик – М.: 1991, s. 167.
- ³² Млынарж З. Мороз ударил из Кремля /Зденек Млынарж – М.: «Республика», 1992. – 287 с., с. 77.
- ³³ Травин Д. Чехословакия: «изм» с человеческим лицом. Пражская весна/ Дмитрик Травин// «Звезда» 2004, №7.

УДК: 342.731:2 „1960/1980”

Людмила Ларькіна

**УПОВНОВАЖЕНІ РАДИ В СПРАВАХ РЕЛІГІЙ ТА РАДИ
У СПРАВАХ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ СРСР
І КОМІСІЇ СПРИЯННЯ ПО ДОТРИМАННЮ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО РЕЛІГІЙНІ КУЛЬТИ
ПО РІВНЕНСЬКІЙ ТА ВОЛИНСЬКИХ ОБЛАСТЯХ (1960-1975 РР.)**

У статті проаналізовано особливості координації роботи уповноважених та Ради у справах Російської православної церкви та комісії сприяння по дотриманню законодавства про релігійні культу по Рівненській та Волинських областях. Визначено основні аспекти їх спільної діяльності щодо контролю за дотримання законодавства про культу.

Ключові слова: законодавство про релігійні культу, комісії сприяння, Рада у справах Руської православної церкви, Рада у справах релігійних культів, уповноважений.

Уполномоченные Совета по делам религий и Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР и комиссии содействия по соблюдению законодательства о религиозных культах по Ровенской и Волынской областях (1960-1975 гг)

В статье проанализированы особенности координации работы уполномоченных Совета в делах религий и Совета по делам Русской православной церкви и комиссий содействия по соблюдению законодательства о религиозных культах по Ровенской и Волыньских областях. Определенно основные аспекты их совместной деятельности относительно контроля за соблюдением законодательства о культах.

Ключевые слова: законодательство о религиозных культах, комиссии содействия, Совет по делам Русской православной церкви, Совет по делам религиозных культов, уполномоченный.

Commissioners of the Council for Religious Affairs and the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church within the Council of Ministers of the USSR, commissions on compliance with legislation on religious cults in Rivne and Volyn regions (1960-1975)

The administrative proceedings for violating the legislation on religious cults are analyzed in the article on the basis of normative acts as well as the materials of the State Archives of Rivne and Volyn regions. The system of special bodies which monitored compliance with the legislation on religious cults is also determined.

Commissioners of the Council for Religious Affairs and the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church within the Council of Ministers of the USSR, commissions on compliance with legislation on religious cults in Rivne and Volyn regions (1960-1975)

In the early 1960s the direct obligation to exert control over religious organization at the local level was imposed upon the bodies of state authorities, the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church as well as the newly established Council for Religious Cults within the Council of Ministers of the USSR and their commissioners in the republics and regions. Commissioners, in their own turn, were obliged to inform the Councils of any infringement of the